

СРЕЩУ ПРИРОДАТА: СТРАХОВЕ, СЪМНЕНИЯ И СПОРТЪТ НА БЪДЕЩЕТО

ВАСИЛ ЛОЗАНОВ

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

vlozzanov@hotmail.com

AGAINST NATURE: FEAR, DOUBTS AND THE FUTURE OF SPORT

VASIL LOZANOV

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The debate about human enhancement and sports has a long and fruitful history. Sports are an area of human culture that is likely to show quick and dramatic results from the biotechnological advancements of the past decades. Stronger weightlifters, faster runners and supernaturally keen-eyed archers: the transhumanist project appears to promise a revolution in an activity as ancient as society itself. But not all ethicists are enthusiastic about such reforms of tradition. Large looms the question of human nature and the consequences for it as a result of the miracle of genetic engineering. This paper examines the importance of human nature (or the lack of such) in the debate whether enhancement should be allowed in sports or not, and also draws attention to other concerns that merit further examination.

Keywords: bioethics, human enhancement, human nature, transhumanism, sports

Въведение

Достатъчно е да се вгледаме в промените в света, настъпили само през последните три десетилетия, за да си дадем ясна сметка, че бъдещето на човечеството крие обещания отвъд най-смелата ни фантазия. Но докато иновациите са по-очевидни в сферата на високите технологии и в изменението на обществените нагласи по редица социални проблеми, свързани с толерантността и приемопомирението [1] с различността в обществото, то в други сфери от съществено цивилизационно значение те остават скрити. Една такава област е спортът – традиционен институт с корени в човешката античност, който в същото време може да се окаже неусетно в авангарда на нововъведенията, предстоящи не в какво да е, а в самото разбиране за това какво е да бъдеш човек.

Обещанията на трансхуманизма за съвършенство [2] на телата съвсем органично преливат към спорта, чиято същност се свързва често с надхвърляне на естествените ограничения на човека и надминаването на човешките постижения, останали ни от близкото и далечното минало. Подобна цел – да я наречем условно „рекордърска“ – лежи в сърцето на постоянното търсене на спортиста да подобрява (рекорди) и да се подобрява. Но разговорът за подобренията е дълъг и богат на аргументи, някои от които защитават правото на свободно усъвършенстване, докато други го отхвърлят изцяло или частично и предупреждават за опасните последици, които могат да настъпят както за индивидуалния състезател, така и за спорта като човешко явление, а в този смисъл и за човечеството като цяло.

Днес редом до допинга, отдавна тема на сериозен дебат, стои и въпросът за биотехнологичните подобрения, които, колкото по-реални и разпространени стават, толкова повече расте заплахата от тях. Опасенията на мнозина етици провокират наличието на богата палитра аргументи против подобряването на спортиста: опасност за здравето и живота на подобрения, накърняване на справедливата конкуренция, засягане на самия дух на играта, нарушаване на правилата и много други. Сред тях особено място заема един: този за природата на човека.

В настоящия текст разглеждам напрежението между нея и подобряването на човека, доколкото то засяга спорта. Най-напред очертавам проблемните зони на недоверие, след което обобщавам тезата си: че проблемът за природата ни е въпрос, който е не само многопластов и трудно разгадаем, но също и тема, която следва да се изведе въвн от дебата за подобряването на спортиста. Накрая представям и няколко проблемни полета, на които би следвало да се обърне по-голямо внимание.

По следите на човешката природа

За да говорим за природа на човека, най-напред е добре да локализираме значението на това понятие във философията като цяло. Макар интуитивно да изглежда разбираемо, при опит да се проследи историята му се оказва, че то е натоварено с множество най-разнообразни значения, които поставят известни препятствия пред ясното му дефиниране. Но преди всичко стои следният въпрос: съществува ли изобщо

човешка природа? На него може да се отговори по три начина: (1) да, има фиксирана; (2) да, но не е фиксирана; или (3) не, няма.

В първата от трите възможности можем да впишем едни от най-ранните теории в западната традиция. Още Аристотел говори за природата на човека като обществено същество [3], на което е присъщо да живее в държавата, т.е. да се събира със себеподобните си и да формира обществен строй, който впрочем Стагиритът също определя като естествен. В неговия очерк изпъква и определянето на човека като рационално създание; единствен той от всички живи същества е дарен с разум и тази негова отлика е решаваща за обособяването на идентичността му. Аристотел противопоставя на понятието за природа това за култура, като така обособява линия на различие, основаваща се на възможността да се контролира съответното явление. Природата е в този смисъл съвкупност от черти, които не са резултат от умишлена дейност; качества, към които има предразположение да се развие човекът; или пък качества, чието притежание отнася едно същество към вида *Homo Sapiens*. Тя е, така да се каже, отвъд способностите на човека да бъде определяна и оформяна.

Към втората опция, която признава съществуването на човешката природа, но отрича характера ѝ на вродена, можем да отнесем екзистенциализма на Сартр. С известната прокламация, че екзистенцията предхожда есенцията, френският философ защитава възгледа, че все пак има такова нещо като човешко естество, но то не е първично заложено във всеки индивид, а идва впоследствие, като резултат от решенията ни. Човешката природа не е точно определена, но е определяема – тя е сумата от изборите на всички хора:

Когато казваме, че човек избира себе си, имаме предвид, че всеки от нас избира себе си, но с това също искаме да кажем, че избирайки себе си, той избира всички хора. На практика няма и едно наше действие, с което, създавайки човека, който искаме да бъдем, да не създаваме и образа на човека такъв, какъвто смятаме, че трябва да бъде. [...] избирайки себе си, избирам човека изобщо. (Sartre, 2007)

Третият вариант е да отречем изобщо съществуването на единна човешка природа. Може би най-значимият представител на тази философска линия е Дейвид Хъл, който в статията си *On Human Nature* от 1986 г., избирайки биологически критерий на изследване, изразява тезата, че предвид характеристиките на еволюционния процес е

„крайно невероятно човешките същества да са в основата си еднакви“ (Hull, 1986: 4). Оборвайки различни възможни общи черти (генотип, честота на алелите, език, кръвни групи) и оспорвайки понятия като „потенциал“ и „нормалност“, Хъл стига до извода, че единственото качество, което може да бъде признато, е изменчивостта, но тя далеч не се ограничава до нас, а се споделя от всички биологични видове, защото е естествен резултат от еволюцията.

И така, оказва се, че въпрос, който е така фундаментален – какво е естеството на човека – няма лесен или ясен отговор. Ако приемем гледната точка на Хъл, то би следвало с лекота да приключим разговора незабавно. След като не може да се подкрепи съществуването на човешка есенция, отделна от конкретния исторически момент, тогава никакъв аргумент, свързан с природа на човека, не би могъл да играе каквато и да е роля в дебата за подобряването на човека. Накратко казано: няма нужда от решение, защото не съществува никакъв проблем. Сходно стои въпросът, струва ми се, и с приемането на втората теза – че човешка природа има, но тя не е фиксирана. Ако приемем човека за постоянен творец на това какво значи да бъдеш човек, то всеки довод за или против употребата на биотехнологични подобрения се превръща по-скоро в поучение или опит да се тласне цялото човечество в една посока, която е предпочитана от автора на довода, а не правилна *per se*. Прегръщането на подобен субективизъм дава възможност везната да бъде наклонена от количествено натрупване, а не от качествен анализ на ситуацията. В този смисъл истински проблемна остава единствено първата теза: че човешката природа съществува и се характеризира с някакви устойчиви качества или положения. Единствената природа, срещу която можем да вървим, е вродената.

Роден, разбира се, да съм добър

Нека в името на дискусиата приемем, че човешката есенция е точно такава, без да поясняваме конкретното ѝ съдържание. Дори тогава ни е необходимо нещо повече, за да се противопоставим на подобряването на човека – да обосновем, че тази наша природа има морална стойност такава, каквато е. Разумно би било да противостоим на промяната ѝ единствено в случая, в който смятаме, че тя ще доведе до нещо по-лошо. Така се оказваме в капана на онова, което в етиката обозначаваме като позоваване на природата (*appeal to nature*): вмъкването на недоказаната предпоставка, че това, което е естествено,

е добро, а онова, което не е в съответствие с природата – лошо. Темата е широко обсъждана в литературата и няма да се спирам на нея; достатъчно е да спомена, че няма нито едно безспорно доказателство за вкоренена доброта в нашата природа. Следователно и подобна теза не би могла да ни послужи.

Може би в такъв случай трябва да се обърнем към друг вариант. Какво ако природата ни не е иманентно добра, но все пак означава нещо или притежава дадено качество, което само по себе си я прави ценна? Така отиваме към следващия аргумент.

Дарът на човешкото: светиня или сантимент?

Един от най-ревностните принципни противници на подобряването на човека е Майкъл Сандел, който представя своята гледна точка за подобрения атлет в *The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering* (2007). Втората глава от книгата му е посветена на спорта и подобрения атлет. Противно на традиционното възражение, че подобряването на човека води до намаляване на способността му да действа свободно, Сандел смята, че по-скоро резултатът е „хипердеятелност, Прометеев стремеж да се претвори природата, включително човешката природа, да служи на целите и да удовлетворява желанията ни“ (Sandel, 2007: 26–27). Големият проблем, който той съзира, е в нагласата, която подобренията изразяват: неутолима жажда за контрол, водеща до пагубен хюбрис. Човек с подобен манталитет е готов да загърби една важна подробност – че животът е дар, а способностите и талантите ни не са изцяло зависими от нашите проекции и усилия. Посягайки на тази дареност (giftedness), избирайки сам за себе си (или за друго, в случая на генетичното подобряване на неродени), спортистът засяга самата сърцевина на спорта като дейност, която отдава почит на развитието и демонстрацията на естествения талант.

Предишен път съм имал възможността да коментирам предложената от Сандел теза [4] и отново изказвам искрено възхищение към неговата откровеност. Да се гледа на случайността, намесена в зачатиято на човешкия организъм, като на надареност, носи силен пожелателен заряд. Насочва ни към уязвимостта на човек, неговата различност и свойственост, несъвършенството му като част от неговата есенция. За съжаление, този аргумент е и твърде сантиментален. Убедителността му е по-скоро емоционална, отколкото рационална; той е един апел към светостта и смирението. Но доводът за

дареността успява единствено да ни предупреди за една лоша черта, която можем да сметнем за част от природата на човека днес: устремът да се овладее всичко. Сандел не успява да покаже дали и как самото изменение на човешката природа – ако приемем, че подобренията водят до такова – следва да се приема за вредно или по друг начин негативно. Дори бихме могли да спекулираме, че достигането до предела на възможното съвършенство би довело до отпадането на този Прометеев стремеж, за който става дума; все пак подобреният атлет, който знае, че няма накъде повече да отиде, би изоставил подобна аспирация, отърсвайки се от пагубните ѝ последици.

Все пак мисля, че Сандел е на прав път в едно: един от големите проблеми с подобряването на човека не се крие в природата, схващана като сбор от качества, а някъде в отношението ни. И докато по-трудно приемам поругаването на свещеното благоговение пред дареността на таланта, то никак не се затруднявам да видя проблема, когато става въпрос за нарушаването на установените правила на играта. Но преди да обърнем внимание на това, може би трябва да тестваме различна перспектива спрямо ролята на човешката природа в спорта.

Бягството от човека – три различни посоки

Остава ни само един вариант: да докажем недвусмислено, че има нещо нередно в това природата на атлета да е различна от човешката, без да поясняваме самата нея. Тъкмо в такава посока поема д-р Ерик Юнгст, професор по социална медицина и генетика в Университета на Северна Каролина. Изхождайки от негативни дефиниции за човешката природа, т.е. какво не е човек, той коментира три несъвместими есенции: свръхчовекът (superhuman), подчовекът (subhuman) и нечовекът (inhuman) (Juengst, 2013: 89). Ако приемем, че запазването на човешката природа на атлета има морална стойност, казва той, то би следвало да го предпазим от пресичането на която и да е от тези граници.

По отношение на схващането за подчовека, Юнгст обръща поглед към гладиаторските игри от миналото и напомня, че подобен тип принизяване на човека до животинска бруталност (включително съвсем буквално в игрите, в които хора са били изправяни срещу зверове) нарушава човешкото достойнство. По сходни съображения трябва да бъдат избягвани всички практики, които принизяват спортистите до ниво, неотговарящо на стандарта за човешко отношение: „развъждането“ им, купуването и

продаването им, принудата им да участват, подлагането им на сурови и деморализиращи тренировки“ (Juengst, 2013: 91). Но докато има явно единодушие относно атлета човек, то при подобрения атлет, особено в случаи, касаещи хибриди и химери [5] от междувидов характер или прескачане на границите между мъжки и женски пол – проблем, който е актуален в света на спорта и днес – критиците на подобряването рискуват да се окажат в ситуацията, в която защитават природно обусловена йерархия на естествени видове – гледище, което Юнгст правилно посочва, че е систематично отхвърляно през последните две столетия.

По въпроса за свръхчовека Юнгст цитира като пример възгледа на Сандел. Напомняйки олимпийското мото – „по-бързо, по-високо, по-силно“ – което улавя духа на постоянен стремеж към подобрение, характерен за спорта, професорът от Северна Каролина припомня, че поривът към надскачане и благодарността към даровете на природата са двете страни на монетата на „идеала за автентичност“. Ако в други сфери подобряването на човека може да се оправдае по-лесно с тезата на Сандел, то когато става дума за атлетическото начало, взнатата „за“ и „против“ стои в равновесие.

Накрая, ако подчовекът и свръхчовекът могат да бъдат поставени от двете противоположни страни на човешкото, то нечовекът е ситуиран съвсем извън тази ска̀ла. Разграничението тук е между участника (агент) и изобретението, а основното притеснение – дали когато представянето е резултат от синтетични средства, то може наистина да бъде възприето като автентично постижение на спортиста. Макар на пръв поглед да изглежда като разумно притеснение, Юнгст напомня нещо изключително важно: трудността в това да се отсеят тези съзнателни решения на атлета, довели до доброто му представяне, които считаме за легитимни и похвални, от онези, които можем да сметем за укорими, какъвто е случаят с биотехнологичните подобрения. В крайна сметка защо подлагането на усилваща атлетическите способности биотехнологична процедура да ни отдалечава повече от човешкото, отколкото изборът на определена диета или подлагането на специален тренировъчен режим? [6] Трудно е да обосновем, че това е природата ни.

Изводът на Юнгст от разследването му по темата се оказва притеснителен – ако нито подчовешкото, нито свръхчовешкото или нечовешкото съдържат в себе си достатъчно добро обяснение какво не е наред с биотехнологичните подобрения, остава

само една възможна интерпретация: когато Световната анти-допингова асоциация говори за „честване“ на природните таланти, се има предвид „честване“ на генетичните разлики, върху които хората нямат контрол [7]. В този смисъл природата на човека е пречка, доколкото подобряването на човека може да се окаже разрушително за установения ред на атлетическа генетична йерархия. Юнгст не бърза да обвинява, но ни казва, че трябва поне малко да се замислим по този въпрос и дали не се приближаваме опасно до явления като расизма и геноцида. Без значение дали това е така или не съвсем, според мен окончателно става ясно, че природата на човека е в най-добрия случай доста несигурна граница пред биотехнологичните подобрения.

От природата към правилата

Това обаче не означава, че не можем да открием другаде достатъчно добро основание да отречем подобрения атлет като легитимен участник в спортни надпревари. И смятам, че отговорът е съвсем пред очите ни: докато се вглеждаме в естеството на човека и търсим аргументите си там, не обръщаме достатъчно внимание на друго едно естество – естеството на самия спорт.

Вървейки по стъпките на Алан Бюкянън [8], смело трябва да отречем ролята на човешката природа в дебата за подобренията. Не само отхвърленото от него притеснение, че можем чрез биотехнологиите да унищожим човешката природа, е причина за това, а и изяснената по-горе ненадеждност на един такъв естествен критерий, който очевидно повдига повече (нерешими) въпроси, отколкото предоставя сигурна основа за последователна аргументация. Това не означава да загърбим онова, което наричаме човешко – както пише Бюкянън: „Преди да продължим нататък, трябва да отбележим, че има разлика между това да изменяме човешката си природа и да унищожим човешкото в себе си. Човешко наричаме понякога онова, което е отличително ценно у нас хората. Него не искаме да погубваме.“ (Buchanan, 2011: 53). Отървавайки се от проблема за човешката природа, ние не отхвърляме човека, а напротив – прегръщаме една друга негова страна – човекът като нормотворец.

Класическата дефиниция на Бърнард Сютс за играта [9] (в това число трябва да включим и спорта) предполага постигането на целта само чрез методи, позволени от правилата, дори това да означава забраняването на по-ефикасни способности в името на по-

малко ефикасни. Нужно ли е да гледаме по-далеч от етическите кодекси и общоприетите норми за поведение за отделните спортове, за да отречем биотехнологичните подобрения? Не мисля така. Спортът е културно явление, което има своите отличителни черти – една от тях е именно формализирането или институционализирането на правилата, както посочва и МакНамий (McNamee, 2013: 188). Както цялото ни общество е организирано около обществен договор, така и отделните практики се ръководят от частни случаи на подобно споразумение. По силата на неписана конвенция спортът *изисква* да има правила, които правила отговарят на нагласите на обществото към него (спорта) като явление. Именно в този регулативен аспект можем да намерим упование за отблъскването на настъплението на трансхуманистката визия: по съгласие между нормотворческите авторитети в спорта днес допингът, а с по-голяма сила и биотехнологичните подобрения, не са позволена практика. Дори да не можем да обясним на какво точно се дължи недоверието ни към тях, важно е, че съмненията са достатъчни, за да приемем принципна позиция против употребата на такива средства.

Възможно е да възникне възражението, че това е твърде техническо решение. Все пак правилата се променят, при това доста по-лесно от нещо устойчиво, каквото е човешката природа, пък била тя и призната за изменчива. Но мисля, че това притеснение не е основателно. Първо, правилата не са единствено технически; някои от тях наистина уреждат как точно ще се провежда играта – колко да е дълга пистата, колко високи да са препятствията, какви са допустимите килограми за различните категории, как се групират възрастите и прочее. Ала друга част от правилата, особено свързани с допустимостта на дадени практики, възпроизвежда моралните нагласи на обществото. В този смисъл нормите на спорта в никакъв случай не са лишени от етическо значение. Второ, опасението, че правилата твърде лесно биха могли да се променят, също не бива да се взема прекалено насериозно. В крайна сметка промяната им не се извършва спонтанно и неочаквано, а предполага съществени изменения в споменатия горе обществен договор в областта на спорта. Ако нагласата на професионалната общност в даден спорт или в спорта изобщо се измени до такава степен, че да приеме суператлетите като състезатели, значи просто е настъпил моментът, в който ние сме направили цивилизационния избор да допуснем това, и тогава проблем няма [10]. Вече дали подобрен и неподобрен ще се състезават рамо до рамо, при какви условия ще се случва

това и дали все още ще говорим за спорт или пък за суперспорт – това са въпроси, на които ще трябва да отговорят нормотворците на бъдещето.

Заключение – за какво всъщност трябва да се притесняваме?

Мисля, че от обсъденото по-горе става ясно, че в крайна сметка природата на човека е прекалено неясно дефинирана, за да послужи за съображение при подобряването на спортиста. От друга страна, правилата позволяват да стъпим на ясна основа, която определя допустимото и недопустимото. Но прокламирането на водещата им роля не е достатъчно. Те са годин регулатор на спорта, но също така са и човешко творение, което изцяло контролираме. Истинският дебат за подобряването на атлетите и бъдещето на спорта ще бъде на плоскостта на това кои ценности залагаме в правилниците и кодексите си. В заключение си позволявам единствено да насоча погледа към два пункта от изключителна важност, които стоят като пречка пред хегемонията на биотехнологиите: (1) загубата на способността ни да се възхищаваме на човека-от-плът и (2) духът на играта със заложеното в него спортсменство [11]. Спортът като култура, а не като физическа активност, винаги ги е предполагал, предполага ги и днес. Подобряването на атлетите влиза в противоречие и с двете. Да сложим край на тях в името на науката би означавало да позволим нещо недопустимо на последната: да се намеси в една сфера, в която би следвало да има само спомагателна роля.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тази дума взех от заглавието на наскоро представената (м. октомври 2022 г.) изложба от колажи на писателя Хараламби Марков, посветена на "съществуването като куиър човек в страна, която не иска и дори не може да те обича".

[2] Повече за ценностните възгледи на трансхуманистите можете да прочетете например в **Bostrom**, 2005.

[3] вж. **Аристотел**, 1995: 5.

[4] вж. **Лозанов**, 2021.

[5] Повече за хибридите и химерите може да откриете в **Ставру**, 2021: 274–276.

[6] Някои автори дори предлагат гледището, че спортистът, избрал да приложи дадено подобрене в тялото си, е по-достоеен за възхищение. Според Тенхьо генетичните

дадености са случайни и адмирицията към тях е фашизоидна форма на възхищение, но не така стои въпросът със съзнателния избор за подсилване на някои собствени качества – вж. **Tännsjö**, 2005: 61.

[7] вж. **Juengst**, 2013: 99.

[8] вж. **Buchanan**, 2009.

[9] вж. **Suits**, 1978.

[10] вж. в този дух и Холоучак, който смята, че няма нищо лошо в това да се търсят нови начини за постигане на победа, стига обаче те да се вметват в рамките на установените правила – **Holowchak**, 2011: 181

[11] Повече по темата можете да прочетете в статията ми, посветена на възхищението към атлета и духа на спорта, публикувана в електронното издание *Предизвикай правото!* – вж. **Лозанов**, 2022.

ЛИТЕРАТУРА

Bostrom, N. (2005). Transhumanist Values. – In: *Journal of Philosophical Research*, 30 (Supplement), 3 – 14.

Buchanan, A. (2009). Human nature and enhancement. – In: *Bioethics* 23 (3): 141-150.

Buchanan, A. (2011). *Better Than Human: The Promise and Perils of Enhancing Ourselves*. Oxford University Press.

Holowchak, M.A. (2013). Something from Nothing or Nothing from Something? Performance-Enhancing Drugs, Risk, and the Natures of Contest and of Humans. – In: Tolleneer, J., Sterckx, S., Bonte, P. (eds) *Athletic Enhancement, Human Nature and Ethics*. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine, vol 52. Springer, Dordrecht, pp. 163-183. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5101-9_9

Hull, D. L. (1986). On Human Nature. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, 1986, 3–13.

Juengst, E.T. (2013). Subhuman, Superhuman, and Inhuman: Human Nature and the Enhanced Athlete. – In: Tolleneer, J., Sterckx, S., Bonte, P. (eds) *Athletic Enhancement, Human Nature and Ethics*. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine, vol 52. Springer, Dordrecht, pp. 89 - 103. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5101-9_5

McNamee, M.J. (2013). Transhuman Athletes and Pathological Perfectionism: Recognising Limits in Sports and Human Nature. – In: Tolleneer, J., Sterckx, S., Bonte, P. (eds) *Athletic Ethical Studies (ISSN 2534-8434), Vol. 7 (2), 2022*

Enhancement, Human Nature and Ethics. International Library of Ethics, Law, and the New Medicine, vol 52. Springer, Dordrecht, pp. 185-198

https://doi.org/10.1007/978-94-007-5101-9_10

Sandel, M. (2007). *The case against perfection: Ethics in the age of genetic engineering*. Belknap Press/Harvard University Press.

Sartre, J.-P. (2007). *Existentialism is a humanism* (C. Macomber, Trans.). Yale University Press.

Suits, B. (1978). *The Grasshopper: Games, Life and Utopia*. University of Toronto Press.

Tännsjö, T. (2005). Genetic engineering and elitism in sport. – In: *Genetic technology and sport: ethical questions*. New York, NY, Routledge, pp. 57 - 69.

Аристотел. (1995). *Политика*. София, издателство „Отворено общество”.

Лозанов, В. (2021). Прекалено перфектни: етически съображения срещу съвършенството. – В: *Етически изследвания*, бр. 6, кн. 2/2021: 215-227.

Лозанов, В. (2022). Раждането на суператлета и залезът на спорта. – В: *Предизвикай правото!*, електронно издание, 10.04.2022 г. Достъпно на: <https://www.challengingthelaw.com/pilosofia/razhdaneto-na-superatleta-i-zalezat-na-sporta/>

Ставру, С. (2021). *Морални измерения на собствеността. (Към обосноваването на една “проприетарна” екология)*. С., изд. на БАН „Проф. Марин Дринов”.